

Абдураҳмон Ширинқулов

НАВОЙНИ СЕВГАН НОЗАНИН

“ФАН”

19
АБДУРАҲМОН ПИРИМҚУЛОВ

НАВОИЙНИ СЕВЪАН НОЗАННИ

(Навоийга армуғон)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси «Фан» нашриёти
2007

Мумтоз матннинг бадиий назокатини илғаш, уни барча мураккабликлари билан идрок ва тадқиқ этиш салоҳияти, табиийки, ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Истеъдодли адабиётшунос олим А. Пиримқулов Навоий асарларининг илмий таҳлили воситасида Сизни ўз "дунё" сизга олиб киради. Мазкур рисола Сизнинг доимий ҳамроҳингиз бўлишига умид қиламиз.

Масъул муҳаррир:

Шуҳрат Сирожиддинов,
филология фанлари доктори.

Тақризчилар:

Маманазар Бобоев,
филология фанлари номзоди, доцент.

Фазлиддин Равшанов,
филология фанлари номзоди.

ISBN 978 – 9943 – 09 – 308 – 9

© Ўзбекистон Республикаси ФА ФАН
нашриёти, 2007 йил.

ЖУНУН ЗАВҚИ ИЛА ЁЗГАНИМ

Туркий дунёда сўз санъатининг энг юксак чўққисини ягона бир зот забт этгани фарбу шарқ адабиёт муҳибларининг барчасига кундек равшан. Сиз билан мана шу қоғоз орқали учрашишдан мурод ана шу буюк сиймо ёзиб қолдирган сўз дурдоналаридан, пурмаъно ҳақиқатлар чашмасидан, яратилганидан буён тинимсиз жилваланадиган туйғулар лаззатидан, қисқаси, сўз даҳоси қолдирган ижод шарбатидан бир—икки томчисини Сизга инъом этишдан иборатдир. Зора, мазкур китобча муаллифини уйлантирган, завқлантирган, гоҳида эса онг илғамас завқи шуур ила илҳомлантирган туйғулар жозибаси, сеҳри, лаззати Сизни—да, бефарқ қолдирмаса... Улуғ сўз даҳоси ва унинг безавол меросига эҳтиром ҳосиласи сифатида жунун завқи ила ёзганим мазкур рисола, муҳтарам мухлисим, Сиз билан бизни яқиндан дўст ва биродар бўлишимизга сабаб бўлиб қолишига ишонч билдираман.

Камоли эҳтиром ила муаллиф.

ЖАЖЖИ ҲАЙРАТЛАР

Марҳум устозим филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуров Навоий "Хамса"си, хусусан, "Ҳайрат ул – аброр" ва "Садди Искандарий" таркибидаги мақолатлар сўнггида келадиган жажжи ҳикоятлар хусусида гапирар экан, уларнинг ҳаммаси беистисно, ўз мазмун ва ички структурасига, образлари ва ечими ўз "ҳиссаларига" эга бўлиб, уларнинг ҳар бири кичик, тугал асар даражасига кўтарилган: илова этилган боб мақолатлардан (шартли равишда) ажратиб олинганида ҳам улар ўз мазмун бутунлигини йўқотмайдилар, маълум ғоявий – эстетик ва ахлоқий тарбиявий вазифани бажариб келаверадилар»¹ – деган мулоҳазани ўртага ташлайди. Дарҳақиқат, Навоийнинг "Хамса"си таркибидаги дostonлари, "Лисон ут – тайр", ҳатто, "Маҳбуб ул – қулуб" таркибидаги неча юзлаб ҳикоятлар, матал ва танбеҳлар замондошларимизга, шубҳасиз, келгуси авлод фарзандларига ҳам дину – диёнатдан, ахлоқ – одоб, меҳр – мурувват ва бошқа инсоний комиллик белгиларидан беминнат сабоқ беради. Бошқача айтганда, улуғ сўз даҳосининг жажжи ҳикоятлари кичик маърифат чироқчасига ўхшайдики, унинг нури неча минглаб, миллионлаб, миллиардлаб одам боласи қалбига, ақлу заковатига маърифат нурларини улашиб тураверади. Зинҳор – базинҳор интиҳо топмайди.

"Ҳайрат ул – аброр"нинг таркибий тузилиши мураккаб. У анъанавий ҳамд, наът, чоҳорёрлар таърифи, хотималовчи қисмлардан ташқари 60 бобдан иборат. Асосий қисмини йигирма мақолат ташкил этади. Мақолатлар сўнггида уларга қўшимча ҳикоятлар келтирилади. Таъбир жоиз топилса, муаззам дostonнинг ички қурилмасини йигирмата чироқ турли жойлардан нурлантириб туради. Улар зиёсидан алоҳида баҳрамандлик киши қалбига ўзгача ҳузур, фусункорлик бахш этади. Айримларини, гарчи улар маълум ва машҳур бўлсалар – да, бадийлик компонентлари, хусусан, образ ва ғоя жиҳатдан таҳлил қилишга уринамиз. Зора, улар устозимиз бошлаган хайрли ишларнинг кичик бир давоми сифатида ҳамкасбларимизда таассурот пайдо қилса.

Навоийшуносликда шартли равишда "Нушировони одил" деб юритиладиган ҳикоят дostonнинг олтинчи мақолатига қўшимча тарзда ёзилган бўлиб, у муаллифнинг инсонни бошқаларга иззат – икром, тавозеъ кўрсатиши, ҳурмат бажо келтириши лозимлиги хусусидаги қарашларини айрича ифодалаш билан диққатга сазовор. Нушировони одил туркий ва қардош халқлар фольклорида қандай кучли ақл ва тавозеъ эгаси бўлса, Навоий ҳикоятида ҳам шундай эҳтиромга муносиб образ сифатида тасвирланади. Мутафаккир шоир Нушировоннинг подшоҳ этиб кўтарилишига асосий омил унинг одоб ва ахлоқда

энг баркамол инсон бўлганидир, деб ҳисоблайди. Ҳикоятда ўспирин Нуширавоннинг бир қизга ишқ қўйгани, унинг ўша пайтлардаги руҳий қиёфаси чинакам ошиқ суратини эслатади:

*Ғунча каби кўнгли тўла қон эди,
Лек ғами хурдаси пинҳон эди.*

Яъни, шоир айтмоқчики, кўнгли ғунча сингари қон(ли) бўлса — да, ғам қўйқаси кўнглида пинҳон эмиш. Шоир Нушировони одилнинг бир қуни ўша ғўзал билан суҳбатлашганини тасвирлайди. Нушировон суҳбатдошини қўлидан ушлаш мақсадида секин у тарафга қўл узата туриб, боғнинг бир жойига қараса, бир гул уларга қараб турибди. Одоб ва ҳаё эгаси бўлган ошиқ шу гул қаршисида бироз хижолат бўлиб, ғўзал қизни боғ ичида қолдиради ва ўзи чиқиб кетади:

*То ани охир бу ариғ нияти,
Бўйла ҳаё шеваси хосияти.*

*Жумлайи олам аро шоҳ айлади.
Адлини оламга паноҳ айлади.*

Достоннинг еттинчи — сабр — қаноат хусусидаги бобига тиркалган жажжи ҳикоятда эса жувонмардлик, покизалик фазилатининг ҳаловати ва таъмагирлик илатининг касофати хусусида ғоят қизиқарли манзара тасвирланган: Форс элидан

дўст Чин мамлакати томон сафарга чиқадилар. Узок йўл юргач, улар гумбаздек катта тошга рўпара келиб қоладилар. Тошнинг қоқ ярми ер ичида, иккинчи ярми эса ер устида эмиш. Тошнинг тепа қисмида шундай ёзув битилган: "Ким тошни айлантирса, унинг остидаги маълумот орқали ҳисобсиз хазинанинг маконини билиб олади. Яна шу тошнинг остидаги бойлик ҳам ўшаники бўлади." Буни ўқиган икки дўстдан бири енг шимариб, тошнинг остини кавлашга киришади. Иккинчиси эса ёзувга парво қилмайди. Ҳеч нарса кўрмагандек йўлида давом этади. Бу ерда жувонмардларнинг эътиқодига ишора аниқ кўриниб турибди. Улар қўл меҳнатсиз эришилган ҳар қандай бойликни ҳаром ҳисоблайдилар. Умуман, бу ўринда Навоий жувонмард йигит деб атаган қаҳрамоннинг ижобий фазилатлари кўп. У аввало, ўз нафсини тийишга қодирлигини, шу боис бепарволигини амалда исботлаяпти. Ҳамроҳининг таъмагирлигини сезган йигит уни бу йўлдан қайтаришга ҳаракат ҳам қилмайди. Бу ишнинг натижасизлигини тушунади ва ўз йўлида давом этаверади. Таъмагирнинг уриниши, тер тўкиб меҳнат қилиши эса самарасиз якун топади. У бир умр қазиганда ҳам улкан тошнинг муайян бир қисмини ҳам оча олмасди. Бу ерда улўф сўз даҳоси унинг таъмагирлигидан ташқари, ақлсиз ва фаросатсиз бир кимса эканлигини ҳам уқтиришга эришади. Унинг худди шу фаросатсизлиги қийналишига ва хорланишига сабаб бўлди, деган гоё ҳикоят ботинида яширин

туради. Сабр — қаноат эгаси бўлган йигитни эса кечга яқин гузал бир шаҳар қаршилайди. Ҳикоят хотимасида аён бўладики, шу шаҳарнинг подшоҳи вафот этган, ерли халқ одатига кўра, шу куни шаҳарга кирган биринчи меҳмон юртга подшоҳ этиб сайланар экан. Ана сабр — қаноатнинг самараси. Бу билан Навоий ўқувчини ана шу қаҳрамондан ибрат олишга чақиради.

"Ҳайрат ул — аброр" мақолатлари ва уларга илова қилинган ҳикоятларда қандайдир тартиб, ички кетма — кетлик, сюжет поғонасида узвий давомийлик кузатилади. Гуё Навоий ҳикоятда бир мавзунини қаламга олдими, кейингисида шунини ривожлантиради, гоё асосни, панд — ўғитни борган сари қуюқлаштира боради. Бу фикрни боб билан ҳикоят боғлиқлигига нисбатан айтиш ҳам хато бўлмайди. Навбатдаги "Вафо бобида" мақолатига илова қилинган ҳикоят дарсликларда шартли равишда "Икки вафоли ёр" деб номланган. Ҳикоятда инсонлараро меҳр — оқибат ва ўзаро садоқат туйғулари улуғланади. У моҳиятан қадимги давр ўзбек фольклорида мавжуд бўлган "Дундамас ва Амазак" афсонасига жуда яқин туради. Улуғ сўз даҳосининг халқ оғзаки ижоди сарчашмаларидан озиқланиши илмда кўп ёритилган. Навоий айнан биз юқорида номини тилга олган афсонадан фойдаланган бўлмаса — да, унинг ҳар ҳолда шу мавзудаги туркий афсона ва ривоятлардан яхшигина хабардор бўлгани, шубҳасиз.

"Дундамас ва Амазак" афсонасида Скиф қабиласидан икки дўстнинг бир — бирини қонини ялаб дўст тутингани ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, бир куни Савроматлар қабиласи тўсатдан Скиф қабиласига бостириб келади ва кўп гуноҳсиз одамларни қириб ташлайди, маълум қисмини асир қилиб олади. Асир тушганлар орасида бояги икки ўртоқ ҳам бўлади. Улардан бири секин қочиб қолади. Хуллас, икки қабила Танамс (Сирдарё — А.П.) дарёсининг икки қирғоғида қоладилар. Асирларнинг қўлини боғлаб, олиб кетаётганларида Амазак дўстининг номини тутиб, бор овоз билан чақиради. Буни эшитган Дундамас ҳаммани олдида ўзини дарёга ташлайди. Сувдан кечиб, тўғри душман қабиласи ҳузурига боради. Уни найза билан отмоқчи бўлишади. Дундамас эса "заррин" (бу сўз олтин дегани, одатга кўра асрнинг хунини тўлаб, олиб кетиш мумкин бўлган — А.П.) деб қичқиради. Савроматлар қабиласи бошлиғи важоҳат билан: "Қанча тўлайсан?" — деб сўрайди. Дундамас эса: "Менинг ўзим қоламан, дўстимни қўйиб юбор" — дейди. Бу шартга қабила бошлиғи кўнмайди. Садоқатли дўст яна: "Унда менинг кўзимни ол, дўстимни қўйиб юборсанг, бас!" — деб қабила бошлиғига ёлворади. Қабила бошлиғи шартга рози бўлади. Икки дўст дарёдан сузиб ўтишгач, Амазак Дундамасга: "Сен мени деб икки кўзингдан воз кечдинг. Сен учун зулмат бўлган бу дунёни кўришдан мен ҳам юз ўтираман," — дейди ва у ҳам икки кўзини ўйиб ташлайди.

Алишер Навоийнинг "Икки вафоли ёр" ҳикоятда эса бошқача манзара, аммо, юқоридаги каби садоқат ва вафо моҳияти ўзига хос кутаринки руҳда ифода этилган. Икки дўст бир – бирига садоқати туфайли нафақат бир – бирини балки, бутун бошли халқни озод этади. Темур Курагон Ҳиндистонга ҳужум қилиб, бир неча навкарларни асир олади. Жаллод подшоҳнинг фармони билан бирин – кетин асир олинганларнинг бошини ола бошлайди. Навбат икки дўстга келади. Ўртада "низо" туғилади, яъни икки дўст жаллод тифини талашадилар. Жаллод: "Иккингишни бошингизни бирдан олиб ташлайман" – деса, бири: "Йўқ, аввал мени бошимни ол, токи мен ўлгунча дўстим омон қолсин," – дейди. Иккинчи дўст ҳам худди шу фикрни изҳор этади. Икки дўстнинг садоқатини кўрган подшоҳ уларнинг, уларга қўшиб барча асирларнинг қонидан воз кечади.

Навоийшунослигимизда ёлғон ва унинг хунук оқибати хусусида "Ёлғончи Чўпон", "Зоғ ва Булбул" ҳамда "Шер ва Дуррож" номли ҳикоят ва масаллар бор. Булардан иккитаси "Садди Искандарий"да, биттаси – "Шер ва Дуррож" эса "Ҳайрат ул – аброр"да учрайди. Унда айтилишича, Дуррож билан Шер дўст тутинишади. Аҳдга кўра улар бир – бирларининг ҳолидан хабардор бўлиб туришлари керак. Аммо, Дуррожнинг ёлғончилик одати бор эди. Буни ҳеч тарк этолмасди. (Шу нуқтада шарқ адабиётида машҳур "Тошбақа

билан Чаён" масали вариантлари эсга тушади — А.П.). Бундан Шер аввалига беҳабар бўлади. Дуррож ҳар сафар: "Вой — дод, ким бор, тузоққа тушдим... Қутқа — а — ар!" — деб бақирар, шўрлик Шер (дўст — да, у — А.П.) буни эшитиб югуриб келар, қараса, Дуррож сайёд домига тушмаган, Шер алданиб қолар эди. Кунларнинг бирида Дуррож чиндан ҳам овчи тузоғига илинади. Шер "бу сафар ҳам одатдаги ёлғон" — деб ўйлаб, ёрдамга бормади. Шоир ўқувчига ҳаётий ўғит беради:

*Ҳар кишиким ростни беҳост дер,
Айтса ёлғон доғи, эл рост дер.*

*Сўзда, Навоий, не десанг чин дегил,
Рост наво нағмага таҳсин дегил.*

Алишер Навоий "Ҳайрат ул — аброр"даги ҳикоятларда у ёки бу ғояни илгари сурар экан, албатта, мақолатлар мазмунига хос образлар тизимини тузиб чиқади. Асосий ғояни юзага чиқариш учун бош образ ва иккинчи даражали образлар силсиласини яратади. Шунда ички ҳикоятлардаги образлар тузилишини шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

а) бош ғоянинг намоён бўлишида фаол иштирок этадиган асосий образлар;

б) бош ғоянинг ечилишида бош образга ёрдам берадиган ёки бош образ характерини

тулақонли очилишига хизмат қиладиган иккинчи даражали образлар. Булар рақиб характерида иштирок этадиган персонаж бўлиши ҳам мумкин.

в) анъанавий образлар. Булар бош ғоя учун ҳамиша ҳам муҳим рол ўйнайвермайди. Бошқача айтганда, уларни асар таркибидан олиб ташласа ҳам шоир ғоясига путур етмайди. Лирик қаҳрамоннинг "Соқий"га ёки "Ё раб" деб Аллоҳга мурожаат этишида ўзининг ички андуҳи ёхуд руҳий кайфияти ифода этилади, холос. Аммо, бу дегани ҳикоятларнинг шу жойлари мутлақо керак эмас экан, дегани эмас.

Ёрдамчи образлар табиати мураккаб. У юқорида айтилганидек бош образ учун рақиб бўлиши мумкин. Шундай ҳолда бош образнинг у ёки бу жиҳатини кўрсатиш учун ёрдамчи образлар ҳам асарда муҳим ўрин тутаяди. Умуман, шундай хулоса қилиш мумкинки, дostonда шу жумладан мақолат ва ҳикоятларда ҳам бирор бир ўринда ортиқча тафсилотга дуч келмаймиз. Яъни ортиқча, бош ғоя учун хизмат қилмайдиган образ ёхуд деталнинг ўзи учрамайди.

Энди "Аввалги мақолат"га илова қилинган ҳикоятлар образлари билан танишамиз. Шоир ҳикоятга "Султонул орифинни ғамгин кўриб, муридига савол тили очилғони ва ул шофий жавоблар била андуҳлик кўнглин холи қилғони" деб сарлавҳа қўйган. Биринчи мақолат – иймон шарҳида. Унга тиркалган ҳикоят ҳам албатта шу шарҳни мустаҳкамлаш ниятида яратилган. Ҳикоятда икки образ бор. Бири "султонул

орифин" — Боязид Бистомий, иккинчиси унинг шогирди — мурид. Дарвоқе, жажжи асарда шоир "Мен"и ва унинг мурожаат объекти "Соқий" образи ҳам йўқ эмас. Умуман, бу хусусият деярли ҳар бир ҳикоятда алоҳида кузатилади. Аммо, бирор уринда ҳам бош образ даражасига кўтарилмайди. Бу ҳол, юқорида айтилганидек, анъанавий характерга эга.

Машҳур шайх — орифлар султони Боязид Бистомий атрофдагиларнинг иймонсизлигидан жуда ташвишланади. У ҳатто иймонсиз кишини одам қаторида санамайди. Унинг фикрича, (демак Навоий наздида ҳам — А.П.) иймон мусулмон юрагидаги буюк эътиқод. У охиратда одам авлодига шерик бўладиган ягона туйғу. Бистомий гофилларни иймонга даъват этувчи комил шахс даражасига кўтарилган. Буни унинг муридига қилган маслаҳати билдириб туради. Мурид эса содда. У устозининг фикрига ҳайрон қолади. Боязиднинг:

*Ҳар кишига хуш кўринур ўз иши,
Бир киши йўқим — деса бўлғай киши.*

деган фикрига шогирди эътироз қилиб (тасаввуфда муриднинг пирига эътирози беадаблик, унинг чиниқмаганидан, сўфийлик шартларини етарлича бажара олмаётганидан далолатдир — А.П.): — "Нега ундай дейсиз, ахир ўзингиз ҳам шу замон элининг одамисиз — ку?!" — деса, Шайх: "Мен — ку, мен, менга ўхшаш яна минг киши бўлганда ҳам, агар унда иймон бўлмаса

(Иймон диний билимлардан хабардорлик ва унинг қатъий амалини тақозо этади — А.П.), мен уни одам ҳисобламас эдим”, — деб дадил жавоб беради. Бу гап буюк эътиқодли шайхнинг хокисорлиги ва камтарлигини англатиб турибди. Бистомий иймонсиз одамни ғам — қайғу азобига дучор бўлган кимса деб билади. Шу ўринда улуғ шоир “ғам тиғи” поэтик образини қўллайди. Бу образ иймондан маҳрум бечора, афтодаҳол халқ вакиллариининг маънавий қашшоқ қиёфасини тула ифодалай олади:

*Барча бу ғам тиғидан афгорбиз,
Барча бу мотамға гурифторбиз.*

Бу гап Бистомий тилидан айтилмоқда. Улуғ шайх атрофида иймонсизлар бор экан, «султон ул орифин» ҳам ўзини гўё гуноҳкор санайди. Элдошларини иймонли қилолмаганидан ўкинади. Бу билан Навоий ҳар бир мусулмон бандасини иймонга, мўмин — мусулмон бўлишга чақиради. Бизнинг дориломон кунларда бу гоёларнинг қиммати, назаримда, янада муҳим ва долзарб туюлади.

Ҳикоят охирида эса, айтилганидек, Навоийнинг ўз сиймоси, лирик «мен» билан дуч келамиз. Навоий Бистомий тилидан одамларни иймонга чақирар экан, энди Аллоҳдан ўзига ҳам иймон тилайди. Ўзи ҳам чин мўмин — мусулмон бўлиш орзусида эканини баён қилади:

*Ё Раб, ўшал тухфани охир нафас,
Айла Навоий ила ҳамроҳу ас.*

Сунг муаллиф — ровий уз тилак — истагини соқийга мурожаат билан ойдинлаштиради:

*Соқий, улыбмен, майи иймон кетур,
Жисмима иймон майиудин жон кетур.*

*Қуйма бу кун жонима даврон майи,
Жоним ол, оғзимға қуй иймон майи.*

Таъкидлаш жоизки, ушбу ҳикоятда соқий образи ҳам, май тимсоли ҳам бор. Табиийки, Навоийнинг соқийдан сўраётган майи бизнинг тасаввуримиздаги аччиқ ичимлик эмас. У ҳамма ҳавас қиладиган "иймон майи". У кишини иймонлик қиладиган «шароб»дир. Демак, май образи тафаккур маҳсули. Навоий ижодида, умуман, мумтоз адабиётда "май"нинг маъно қирралари жуда кўп. Инчунин "соқий"нинг ҳам. Дейлик, мумтоз шоирларда "маъни майи", "ижод майи", "адл шароби", "жон суйи", "бода", "ақл майи", (тиббиётда ақлнинг бир томчи сувга ўхшаш модда эканлиги исботланган — А.П.) ва бошқа шоир хаёлидаги мақсадга етакловчи ёхуд муайян ғоявий ниятни юзага чиқарувчи турли туман шароб турларига дуч келамиз. Булар моддий нарсалар эмас, балки ижодкорнинг шоирона парвози — орзу истагининг, шахсий кечинмасининг, аҳвол — руҳиясининг ифода воситаларидир.

Энди анъанавий соқий образига ҳам қисқача муносабат билдириб ўтсак. Чунки дoston

мақолатларида ҳам, ҳикоят ва масалларда ҳам бу образга дуч келамиз. Соқий "Ҳайрат ул – аброр" ва "Садди Искандарий" да кўп тилга олинади. У Навоий учун мурожаат манбаи. Қаерда "Эй Навоий" дейилса, кўпинча "Эй Соқий" деб ҳам айтилади.

Соқий – мумтоз эпик шеърятда энг кўп тилга олинadиган сўз – образдир. Унга шоирлар томонидан қайта – қайта мурожаат қилинишининг асосий сабаби унинг сермаънолигида. Соқийнинг фақатгина улфатларга май улашувчи даврабоши сифатида талқин этиш мутлақо тор тушунча ҳисобланади. Навоийнинг жажжи ҳикоятларида соқий улуғ сўз даҳосининг яқин дўсти, сирдоши, маслаҳатдоши, ғамдоши, гоҳо илҳом париси сингари қиёфада жонланади. Боз устига шоир ҳикоят ёки масалнинг (бу ҳол дoston фаслари, мақолатлар, сунггида ҳам кўзга ташланади – А.П.) муваффақиятли чиққанидан хурсандчилигини ўқувчидан яширмайди. Дастлаб "Ё Раб!" деб Аллоҳга шукрона айтади. Кейин соқийдан "май" сўрайди. Бу май, табиийки, хурсандчилик шароби ҳисобланади.

Хуллас, Навоийнинг "Аввалги мақолат" га илова қилинган Боязид Бистомий ҳақидаги ҳикоятида одам боласи дину – диёнатга, инсоф – иймонга чақирилади. Шоирнинг бу ғоясини юзага чиқариш учун битта бош образ – Боязид Бистомий ва битта ёрдамчи – мурид образи бор. Қолганлари эса анъанавий образлар доирасига киради.

Савол туғилиши мумкинки, анъанавий образ ва тимсоллар бош ғояга унчалик хизмат

қилмаса, нима учун Навоий бу образларни кўп истифода этади? — деб. Саволда жон бор. Унутмаслик лозимки, ҳар қандай ижодкор, жумладан, Навоийнинг ҳам ижодий жараёндаги руҳий ҳолатини ҳар ким ҳам ҳис қилавермайди. Шоир ижодга — "ижод дарёси"га шўнғиган. У ўзини бирдан тўхтата олмайди. Бу жуда мураккаб жараён. Қолаверса, ўша анъанавий образлар шоир билан "доимо бирга". Уларга мурожаат қилиш, улар билан асар воқеалари тизимида бақамти ҳаракат қилиш шоирга одат. У уларсиз ўзини эркин ҳис қила олмайди. Бошқача айтганда, "Хамса"да "уч бирлик" мужассам. Шоир, Соқий, Худо. "Хамса" ғоялари ана шу уч бирлик уйғунлигида юзага балқиб чиқади. Бу адабиётчилар тилида анъана дейилади. Анъанавий образлар жуда кўп. Биз уларнинг фаоллари хусусида қисқача гапирдик, холос. Анъанавий образлар ҳозирги шеъримиз дунёсида ҳам яшаётир. Улар ўлмайди, ижод бор экан, улар ҳам йўқ бўлмайди.

"Шер билан Дуррож"да ана шу икки мажозий қаҳрамонни етакчи образ ҳисоблаймиз. Сабаби, шер орқали шоир садоқатли, меҳрибон, ғамхўр, ҳақиқатчи ва ростгўй кишилар кифасини тасвирлаган. Дуррож эса бунинг тўққизинчи акси: қиладиган ишининг тайини йўқ, баттол, лакки ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам қўқотадиган ёлғончи, муттаҳам. У шу сифатини йўқотадиган оқибатида тузоққа тушади. Бу билан шоир —

ҳикоячи "бундай кимсаларнинг айби, албатта, фош бўлади, гуноҳкорлар ўз жазосини олади", — деб одамларни ростгўйликка, меҳр — оқибатга, вафо ва садоқатга даъват этади. Асарда ёрдамчи образлар тизими ҳам бор: шернинг боласи, чумоли боласи, сайёд образи ва тузоқ детали бош ғояни асосли, ёрқин намоён бўлиши учун хизмат қилган. Навоий ҳикоя қиладиган шернинг боласи бор эди. У чумоли боласини босиб ўлдиришни яхши кўрар эди. Табиийки, бу шерга ёқмас эди. Шу боис шер ўз боласини орзида олиб юрар эди. Воқеанинг шу жиҳатлари билан танишган зукко китобхон шернинг мард, танти, жасур, меҳрибон қиёфасидан хабардор бўлади. Сайёд (овчи) асарда иштирок этмайди. Навоий Дуррожга унинг тузоғи орқали жазо кўллайди. Аёнки, тузоқ овчининг қуроли. У атай Дуррож учун қўйилган эмас. Унга шер ёки унинг боласи ҳам тушиши мумкин. Аммо, шоир наздида ҳар ким қилмишига яраша жазо олиши муқаррар. Масалдан кутилган бош ғоя — шу.

Жажжи асарнинг яна бир нозик фазилати хусусида гапирмасак, таҳлил кемтик бўлиб қолиши мумкин. Навоий шер боласи ва чумоли боласи воситасида асар бағрига ғоят ибратли муддаони жойлаштиради. Мутафаккир яхшилар ўзидан кўпайсин, авлод қолдирсин, ёмонлар эса қуриб битсин, тузоқда чирисин, деган ҳукмини ҳуфёна эълон қиладики, энди бу ҳодиса миллий ўздан анча кўтарилиб, умуминсоний ғоялар тарғиби даражасига кўтарилади. Кўринаётирки, буюк даҳо қаламидаги бош ғоялар силсиласи ёндош ғоялар салмоғини ҳам такомиллаштиради.

"Ҳайрат ул — аброр"нинг учинчи мақолати "салотин" — султонлар хусусида. Унда Навоий тарихий — афсонавий ҳукмдорлар номи, адли, зулми, қаҳру ғазаби, меҳр — шафқати, умуман, ҳар бир подшоҳ шахсиятининг ўзига хос жиҳатларини гоят қизиқарли баён қилади. Эл ва элпарварни чиройли ташбиҳларда мақтайди. Тадбир ва режасиз салтанат соҳибини қоралайди. Шоҳни чўпон, эли эса сурувга ёхуд бирини боғбон, иккинчисини боғ дарахтларига, гулу — гулзорларга ўхшатади. Шу йўл билан мутафаккир адолатнинг қарор топиш омилларига юртбоши эътиборини қаратади, унга панд — ўғит беради. Шу бобда илова қилинган машҳур "Шоҳ Ғозий"² ҳикояти чуқур ижтимоий — сиёсий мазмуни билан юқоридаги мақолат мазмунини бойитади, уни тўлдиради ва мантиқий асослайди. Боз устига мазкур ҳикоят Навоийнинг ижодда фольклор сарчашмаларидан баҳра олишига кичик бир далил ҳам бўла олади. Воқеан, шоҳ Ғозий бир неча қурбонлар эвазига тахтни қўлга киритиб, зулми даф қилади, боғ — роғ қуради, йўл очиб, сув оқизади. Мактаблар, масжидлар қуради. Тинч ва тотув ҳаёт тарзини ўрнатади. Бир кун сайр чоғида бечораҳол бир кампир унинг этагидан тутиб шикоят қилади: "Эй, шариатпаноҳ! Сенга арзим бор. Мен сенга шариат юзасидан даъво қиламан. Шарт шуки, саволларимга қози ҳузурида жавоб берасан", — дейди. Подшоҳ рози бўлади. Кампир қози ҳузурида "қозоқлар билан бўлган жангда бу шоҳ яккаю — ёлғиз ўғлимни

улдирди. Энди жавоб берсин" — деса, қози кампирдан икки гувоҳ талаб қилади. Кампир эса: "шоҳда инсоф ва адолат бўлса, гувоҳга ҳожат йуқ", — дейди.

*Шоҳ деди: "Шаръ этса бу янглиғ адо,
Шаръи наби ҳукмиға жоним фиғо."*

*Ёғлиғ ила боғлади буйнини руст,
Юз ҳамённинг доғи буйнини суст.*

*Тиғ бериб золға беваҳму бийм.
Бир сори доғи тўқубон ганжу сийм.*

*Деди: "Қасос айласанг оллингга бош,
Сиймни ол, гар гаразингдир маош.*

*Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг манға не ихтиёр".*

Яъни, подшоҳ кампирга "ё бошим, ё маошим" деб унинг олдига юз ҳамён тилла қўяди. Кампир подшоҳнинг одил сиёсатига тан беради. Натижада даъвогар шоҳ бошидан ҳам, сийму заридан ҳам воз кечади. Аммо, подшоҳнинг карами кенглик қилиб сийму зарни кампирга беради. Эл ичра кампир "золу зар" — тилла кампир лақабини олади. Ҳикоят сўнггида роқим анъанавий тарздаги соқийга мурожаат қилиб, май сўрайди. Энди бу гал шоир соқийдан адолат майи — "жоми адл"ни сўрайди.

Достон хотимасига уланган энг охирги "Ул қул ҳикояти" да эса моҳиятан биз ҳозир таҳлил қилган жажжи асарнинг ғоявий негизи ривожлантирилади. Алқисса: қадим замонда бир "Хисрави соҳибкарам" бўлиб, унинг лутфи марҳаматидан юрт тинч, эл обод ва фаровон, халқ эса тотув, аҳил яшар экан. Навбатдаги сарой базмларидан бирида хизматкорлардан бири шоҳга овқат келтираётиб тасодифан тойиб кетади ва иссиқ таомни подшоҳнинг бошига тукилишига сабабчи бўлади. Эл бу нобакорни бир овоздан ўлим жазосига лойиқ топадилар. Подшоҳ эса гуноҳкорни жазодан мутлақо озод этади. Нега? Сабаби маълум. Қул подшоҳга қасд важҳи билан гуноҳга қўл урмаган. У тойиб кетган, тасодиф рўй берган эди. Хунук воқеа, кутилмаган даҳшатли манзара содир этган қул қилган ишидан ниҳоятда хижл бўлади. Буни одил шоҳ тўлиқ идрок этади. Авом эса жазолаш тарафдори. Шунда вазир хушомадлик билан авом фикрини подшоҳга етказди. Вазирга жавобан:

Шоҳ деди лутф била завқнок:

"Ким ани хуҷ хижлат этибдур ҳалок.

*Кимса ўлукни, яна ўлтурмади,
Туйғи сиёсат бошига сурмади.*

*Ҳар киши халқ ичра гуноҳкорроқ,
Авфу иноятга сазоварроқ "*

Бу Навоий кашф этган энг адолатли подшоҳ сиймосидан яна бири эди. Ҳикоят ҳам хотимани, ҳам дostonни яқунлайди. Шоирни бу галги сўрайдиган майи алоҳида сифатланмайди. Фақат кўпроқ, тўлароқ бир "хум" ҳажмида ичиш истаги бор, холос:

*Соқий олиб кел тўла паймонае,
Йўқ, ғалат айтдим, тўла хумхонае.*

*То они кўп—кўп олибон сипқорай,
Кўп—кўп ичиб, бирдам ўзумдин борай.*

Хуллас, "Хамса" таркибидаги, хусусан, биринчи ва бешинчи дostonлар жисмидаги кичик ҳикоятлар ҳам улуғ шоир меросининг ички тармоқчалари сарасига кирадики, уларни матн жисмидан "юлиб олиб" талқин қилиш, беқиёс бешлик маҳобатини камситмайди, аксинча, юксалтиради. "Хамса"нинг 1986 йилда Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган нашрида илова ҳикоятларни тушириб қолдирилиши, уларда диний — тасаввуфий ғояларнинг акс этгани билан боғлиқ. Машъум шўро мафкураси бу мавзудаги асарларни, ҳатто, жажжи ҳикоятларни нашр этишга ҳам монеълик кўрсатарди. Шукрки, Навоий асарларининг истиқлол давридаги нашрларида сўз даҳосининг бирор бир сўзи тушириб қолдирилмади. Сўнги тилак буким, сиз ҳурматли ўқувчим, Навоий "Хамса"сини тўлиқ ўқиб

чиқишингиз шарт эмас. Илло, бунга сизнинг тафаккурингизнинг қуввати етмаслиги, эҳтимол. Аммо, "Ҳайрат ул-аброр" ва "Садди Искандарий"ни, албатта, бутунисича ўқинг. Чунки улар, айниқса "Ҳайрат" ибрат, ҳа, ҳа, у тула — тўқис ибрат ва ҳикмат достонидир.

АТО РОЗИ ЭРСА...

Алишер Навоийнинг безавол назмий меросида ахлоқ — одоб масаласи буюк шоир эътиборидан ҳеч соқит бўлмайди. Унинг саховат, адолат, инсоф, тавозеъ, каттага ҳурмат, кичикка иззат, етимпарварлик ва бошқа инсоний фазилатлар ҳақидаги панд — ўғитлари назм риштасига шу қадар мустаҳкам бойланадики, гуё улар ўқувчи хотирасига худди халқ мақоллари, ҳикматлар, афористик иборалар сингари муҳрланади. Исталган мавзудаги адабий, маънавий, маърифий тадбирларда Навоий ибораларини шиор қилиб олиш мумкин. Дейлик, бу йил — "Ижтимоий ҳимоя" йили. Навоийнинг ҳиммату саховати, етим — есирларга кўрсатган ғамхўрлиги, бир неча хонақоҳлар, работлар, мадрасалар ва шифоатхоналарни ўз маблағидан қуриши, илм ва ижод аҳлига кўрсатган ҳомийликлари бизнинг замондошларимиз учун ибрат намунаси эмасми?!

Ҳатто, "бир навбат Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолига солинган юз минг динор қўшимча солиқни ўз маблағларидан тулаб, мазлум

аҳолини ундан қутқарди" — дейди тарихчи Хондамир "Мақорим ул — ахлоқ"да.

Навоий илм аҳли, хусусан, диндорлар ахлоқини жуда қадрлайди. Уларни маърифат ёлқини, мазлум халқ чароғбони дея эъзозлайди. Шу билан бирга динни ниқоб қилиб олган баъзи риёкорларни қоралайди, улар қилмишини фош этади. Унингча, дунёда динни ниқоб қилган риёкор гофиллар элидан пасткаш зотлар бўлмас экан:

*Бу эл эрур барча ёмондин ёмон,
Ҳар не йўқ ондин ёмон, ондин ёмон.*

Навоий оилада ота ҳурмати ва она иззатини ҳам жуда қадрлайди:

*Бошни фиго айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.
Тун кунингга айлагали нури пош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Сўз санъатида, шубҳасиз, онани улуғ зот сифатида қадрлаш, эъзозлаш лозимлиги хусусида ҳисобсиз шеърлар ёзилган. Аммо, таъби баланд шоирлар отани улуғлаш ҳақида ҳам талай ашъор битишни унутмаганлар. Буни улуғ сўз даҳосининг юқоридаги қитъаси ҳам исботлаб турибди. "Фарҳод ва Ширин" нинг XVIII бобида Ҳоқон қариликни важ қилиб тахтни ўғлига — Фарҳодга топширмақчи бўлади. Ушбу манзара шу қадар жонли, руҳий

энтикишлар фонида тасвирланадики, отанинг ўғлига мурожаати, панд — насиҳати, тахтдан воз кеча олиш қудрати, ўғлини — да, шу беқиёс салтанатга муносиб билиши гўё васият оҳангида жаранглайдики, мазкур садони Навоий тилидан тинглаш бағоят мароқли:

*“Атоким сен каби фарзанди бўлғай,
Ҳаёти нахлининг пайванди бўлғай,*

*Агарчи ўлса ҳам ўлдим дегайму?
Ўлим вақти етишгач ғам егайму,*

*Чу йўқдур эътимоди умр ишига,
Қачон ўлмоқ яқин эрмас кишига.*

*Йигит истар қариликнинг навиди,
Қариға йўқ йигит бўлмоқ умиди.*

*Қарилик дарди бедармондир охир,
Бир иш кўнглумда кўп армондир охир.*

*Ки ўлмасдин бурун очиб кўзумни,
Сарир узра йигит кўрсам ўзумни.*

*Ки яъни тожу—тахту салтанат ҳам,
Сипоҳу, мулку, молу, мамлакат ҳам.*

*Бори бўлса сенинг бирла музайян,
Сени ўз ўрнима қилсам муайян.*

*Сенга тутсам мусаллам подшолиқ,
Халойиқ устида кишвархудолиқ.*

*Манга шоҳлиқда қуллиқ ҳам қил эмди,
Атолиқ ҳам, ўғуллик ҳам қил эмди.*

*Неким элнинг салоҳидир они қил,
Менинг будир салоҳим эмди сен бил "...*

Отанинг, ота бўлганда ҳам фармонбардор отанинг ўз зурриётига мурожаати ҳар қандай ўғилни (ўқувчини ҳам — А.П.) шошириб қўяди. Лекин Фарҳод ота учун муносиб фарзанд, фармонбардор учун муносиб валиаҳд. У меҳру такаллуф, иззат — икром ила тубандаги жавобни беради:

*...Туриб маъразда сўз—аҳдимни билмон,
Жавоб айтурга ўз ҳаддимни билмон.*

*Неча туфроқ эса жисму ҳақирим
Вале бир—икки сўздин йўқ гузирим.*

*Бири улким чу йўқ умр эътимоди,
Йигит—қариға тенғдир зулми доди.*

*Вале оламда ҳар не бўлса мавжуг,
Бақосига эрур бир навъ маъҳуг.*

*Қаю машъалки базм айлар музайян,
Учар юз минг шараф ул шуъла равшан.*

*Гиёҳ юз минг бўлур бўстонда барбоғ,
Вале юз йил турар бир сарви озог.*

*Кичикларга кичикдир умр асоси,
Улуғларга улуғроқдир қиёси*

*Яна бири буки ар топса юз йил,
Чекарму пашша, ҳар неким чекар пил.*

*Агарчи эрса холи қолса мутлақ,
Тутарму анда шоҳ ўрнини бўйдақ.*

*Қуёш магриб сари ёшурса дийдор,
Туман минг заррадин бир йўқ падигор...*

Курдингизми, Навоий Чин ҳоқони қиёфасида баркамол ота сиймосини яратган бўлса, Фарҳод қиёфасида муносиб ўғил образини кашф этган. Навоий ижодида бу каби ибратга лойиқ қаҳрамонлар жуда кўп кузатилади. "Ҳайрат ул — аброр"нинг 20 — мақолатига илова этилган жажжи ҳикоятда Ҳожа Муҳаммад Порсонинг (бу киши Шарқда кенг тарқалган тариқатлардан бири Нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳовиддин Нақшбанд халифаларидан бўлган — А.П.) ўз ўғли Ҳожа Абу Насрга муносабати ҳикоя қилинади. Чунки 20 — мақолатда Навоий Султон Бадиуззамонга (Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, 14 ёшда қатл этилган Мўмин Мирзонинг отаси — А.П.) кўп насиҳатлар қилиб, илова қилинган ҳикоятда Ҳожа

Абу Насрнинг отасига кўрсатган иззат — икромини шаҳзода Бадиуззамонга ибрат қилиб кўрсатади: Алқисса, Шайх Ҳожа Муҳаммад Порсо ўғли билан ҳажга боради. Зиёратчилар Маккада дуо ўқишни шу шайхдан илтимос қиладилар. Аммо, шайх дуо ўқишни ўз зурриёдига — ўғлига топширади. Бунга йиғилганлар ҳайрон қоладилар. Ҳатто эътироз ҳам қиладилар. Шунда Ҳожа Муҳаммад Порсо:

*“Айтдиким: ул манга фойиқ дурур,
Бўйла баланд иш анга лойиқ дурур.*

*Кимсаки йўқ раҳбари бу йўл аро,
Мумкин эрур озмоғи ҳар қўл аро.*

*Йўқ эди ўз йўлда манго раҳнамой,
Тангри мани қилди анга раҳнамой...*

деб, фарзандига ижозат сабабини изоҳлайди. Ўғил дуо ўқийди. Унга ҳамма, жумладан, падари бузруквори ҳам жўр бўлади. Дуо сўнггида ўғил яна тангрига мурожаат қилиб; “Агар менинг дуом меъёрига етмаган бўлса, отам розилиги учун, дуога жўр бўлгани учун менинг илтижоларимни зое кетказма” — дейди. Шу дуо баҳона Навоий энди лирик чекиниш қилиб, Бойқаро ўғилларига насиҳат қилади. Афтидан Навоий “Фарҳод ва Ширин”ни битаётганида Бойқаро салтанатида ака — укалар ўртасида низо пайдо бўлиб, бу улуғ шоирни бефарқ қолдирмаган кўринади. Шоир шаҳзодалардан ўша омину дуо ҳурмати учун инсофга келишларини талаб қилади:

*Ё Раб! Ул омину дуо ҳурмати,
Ё у ўғил бирла ато ҳурмати.*

*Ким бу ато бирла ўғилни мудом,
Давлату дин тахтида тут мустагом.*

*Ўзга ўғилларни ҳам эт муҳтарам,
Анга ўғил, бунга иниларни ҳам.*

Ота рози — Худо рози, дейилади халқ мақолида. Ўзбекларда ота уйда ётса, ўғил учун томга чиқиш гуноҳ саналади. Шунингдек, қиз боланинг турмушга чиқиш олдидан ота тиззасига уч марта бош уриши, ундан нон, туз учун рози — ризолик сўраши шарқона одобни билдиради. Мусулмонларда ота мавқеи жуда баланд. Навоий айтадики, ота ўғилга нисбатан кўрган чора — тадбирни ўзгартиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ҳатто, бу ишга ҳуқуқ органлари ҳам шариат буйича аралаша олмас экан:

*Ато рози эрмас, халқ рози эрмас,
Анинг зулмига ҳеч ким қози эрмас.*

Ҳиндларнинг "Соқов ва муҳаббат" деган киноси бор. Унда бир йигит бир қизнинг номусига тегиб, айбни ақли андек заиф ва тили гунг бўлган укасига ағдариб, қаматмоқчи бўлади. Катта ўғил нобакорлигидан хабардор ота беозор ўғлини, шу асосда ҳақиқатни ҳимоя қилиш учун катта ўғлини отиб қўяди.

Уч қизнинг меҳрибон отаси бўлган марҳум шоир Муҳаммад Юсуф ўзбек қизларига бағишлаб ёзган шеърида қизнинг отага ғамхўрлиги уғилларга нисбатан анча баландлиги жуда таъсирли ифодаланган:

Қиз бор ота ёт бағирда ўлмаган.

Буни энди изоҳлаш ортиқча бўлса керак.

Ушбу мисра улуғ Навоийнинг юқоридаги байти моҳиятини замондошларимиз учун яна — да теранлаштиради. Яъни, Навоий эътирофи бўйича, бир фарзанддан ота рози эмасми, демак халқ ҳам норизодир.

НАВОЙНИ СЕВГАН НОЗАНИН

Улуғ сўз даҳосининг танмаҳрамга эҳтиёж сезмай, ёлғиз утиши сабаблари ҳар бир давр ўзбек ва қардош миллат вакиллари учун жуда қизиқарли туюлади. Аввало шуни айтиш лозимки, Навоий даврида уйланмаслик камчилик саналмаган.³ Бу ҳодиса ҳозир ҳам хато эмас. Боз устига Ҳазрат турмуш икир — чикирларига берилганида, ижод ва шу орқали абадият чўққисининг бу қадар баланд поғонасига эришмаган бўлув эди. Аммо, барибир Навоий ҳаётининг сири, унинг ёлғизлиги сабаблари изчил ва теран ёритилмаган. Унутмаслик лозимки, Навоийнинг ўз ёзмишлари,

замондошларининг баъзи ишоралари, кейинчалик, ҳатто, ҳозирги замонда ҳам учраб турадиган баъзи кишиларнинг буюк шоирга нисбатан "эрлик қуввати бўлмаган" деган шубҳа — тахминлари мутлақо асосsizлигини билдиради. Гап шундаки, ишқий — интим муносабатлар тасвирида Навоий шу қадар жонли манзара, эҳтирослар ҳаловатини ифодалайдики, натижада висол лаззатидан, маъшуқанинг асални "хижолат" қиладиган лабларидан баҳраманд ошиққина тасвирнинг ана шундай жозибали маромини таъминлаши мумкин, деган хулосага келасиз. Буюк шоир авлодларнинг ушбу муаммо атрофида пачакилашиб юришини сезган шекилли, беш ярим аср наридан туриб бизни шундай огоҳлантиради:

*Айламанг бекаслигимни таън бир кун бор эди,
Менда ҳам бир нозанин—чобуксувор, эй дўстлар!*

Айламанг — қилманг, таън — таъна — маълومات, чобуксувор — чавондоз дегани. Демак, байт мазмуни қуйидагича: Ёлғизлигимни ҳадеб, таъна қилаверманг, яъни юзимга солаверманг. Менда ҳам бир чавондоз (Навоий даврида канизакларнинг отда юриши оддий ҳодиса бўлган — А.П.) каби малаксиймо бир нозанин бор эди, эй дўстлар!

Кўрдингизми, демак, Алишер Навоийнинг ёшлигида яхши кўрган севгилиси бўлган. Аммо, уларнинг тақдири қўшилмаган кўринади. Фольклорда тилга олинадиган Гулининг тарихий — ҳаётий

илдизлари бўлгани навоийшуносликда кўп таъкидланган. Ҳусайн Бойқаро "Мажолис ун — ушшоқ" тазкирасида Мир Алишернинг бир малаксиймо билан мажлис қурганини ёзган.

Улуғ Навоий "Лисон ут — тайр" сўнггида мана бу маълумотларни ёзиб қолдирган:

*Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.*

Навошунослар бу байтни "Умрдин топсам амон" сўзларига таяниб, "шоир худо умр берса, ўз ишқим шарҳини бир дostonда ёзиб қолдираман" деяпти деб тушунтирадилар. Ҳақ гап. Лекин, назаримда, бу ерда интуиция — ички сезги йўққа ўхшайди. Байтдан юқоридаги маъно анланса, бундан шоирнинг ўз тақдирига, ҳаётига ишончсизлик билан қараган — деган фикр тушунилади. Шундай бўлиши мумкин. Маълумки, Навоийнинг қон босими бўлган. Элик ёшдан сўнг шоирнинг қон босими тез — тез кутарилиб турган. Бунга сабаб теурий шаҳзодалар ўртасида сиёсий курашлар, атрофдагиларнинг меҳр — оқибатсизлиги бўлган. Шу жиҳатдан юқоридаги талқин қониқарлию, аммо, "Умрдин топсам амон" сўзларини мен сал бошқачароқ англаш ҳам мумкин, деган хулосага келдим. Навоий умр деганда вақтни назарда тутган бўлиши, эҳтимол. Улуғ шоир вазирликдан истеъфо берса — да, унинг вақти жуда тифиз бўлган. Умри охирида юқоридаги байт учрайдиган "Лисон ут — тайр" ва "Маҳбуб ул — қулуб"

сингари асарлар устида жиддий ишлаган. Шунингдек, сўз даҳосининг Ҳусайн Бойқаро юришларига бағишланган "Зафарнома" типдаги тарихий – солнома ёзиш, "Юсуф ва Зулайҳо" сюжети асосида бир туркий дoston ёзиш режаси ҳам бўлган. Хуллас, "Умрдин топсам амон" деганда шоирнинг "вақтим етса, бошқа ёзмишларимни тезроқ тугатсам, шахсий муҳаббатим баёнида бир дoston ёзаман" деган улуғ муддаоси изҳори ҳам мужассам. Албатта, бу гап вақт деган шафқатсиз ҳакамнинг тифизлигидан ташқари, шоир режаларининг бисёрлигини, шунингдек, сўз даҳосининг соғлиги ҳаминқадар бўлгани хусусидаги маълумотларни ҳам қамрай олади. Шу маънода бу талқин юқоридаги мавжуд фикрларни инкор қилмайди. Балки улар бир олманинг икки юзи каби бош муддао изҳори учун муштарак хусусиятга эга. Навоийнинг ёлғизлиги масаласи кўпчилик замондошларини, ҳатто, Ҳусайн Бойқаро ва Хадичабегимни ҳам анча ташвишга қўйган. Баъзи олим ва ёзувчилар (масалан, Хуршид Даврон) халқ оғзаки ижодидаги Гули илдиз – эътибори билан Хадичабегимга бориб тақалади, деган фикрни илгари сурадилар. Профессор Ҳамиджон Ҳомидий эса шахсий суҳбатлардан бирида "бу гапда тарихийлик йўқ, Навоийдай покдомон, буюк шоир Хадичабонудай танноз, ўз манфаати йўлида бошқа шаҳзодаларнинг бошини ейдиган қаҳри қаттиқ аёлни севиши мумкин эмас эди" – деган гапни айтган. Аммо, Хуршид Даврон ҳам, унинг фикрини қувватлайдиганлар ҳам юқоридаги мулоҳазаларни

ўзлари тўқиб чиқармаганлар. Қолаверса, Гулининг қисмати, унинг икки ўт орасида қолиши у ё бу даражада Хадичабегимнинг қизлик даврига ишора қилади. Хадичабегим асли ҳиротлик бўлиб, олти ёшида Султон Абусайид Мирзо Ҳиротни олгач, унга ҳадя этилган. 14 ёшида Абусайидга теккан. Унинг биринчи эридан бир қизи бўлиб, унинг кейинги тақдири ҳақида маълумот йўқ. 1469 йил Султон Абусайид Ироқда ҳалокатга учрайди ва тахтни Ҳусайн Бойқаро эгаллайди. Уч ойдан сўнг Султон Абусайиднинг гузал хотини Хадичабегимни никоҳига олади. Махфий қолмасинким, Навоийнинг Самарқандга Абусайид томонидан сургун қилинишининг бир сабаби ҳам унинг Хадичага бўлган муҳаббати натижаси бўлиши мумкин. "Бобурнома"да бу сургун тафсилоти номаълум эканлиги ёзилган.⁴

Малика Хадичабегим қизлик даврида ҳам, кейин ҳам ҳусни латофатда тенгсиз бўлган. Бойқарони қанча гузал, ёш маликалари ва канизаклари бўлгани ҳолда тез — тез Хадичабегим билан суҳбат қуриши, майхўрлик оқибатида купинча ана шу латофатли ва танноз аёлни ҳузурига чорлаши бежиз бўлмаган. Шу маънода Хадичабегимнинг қизлик даври Навоийни ром қилгани, эҳтимол. Навоийнинг юқорида келтирганимиз биринчи байтда "бор эди бир нозанин" деб фарёд чекиши, уша Хадичабегимнинг қизлик даврига ишора қилгандек таассурот пайдо қилади. Маликанинг аҳлоқи эса сарой иғвоси ва фитналарининг оқибатида тубанлашган. Унинг феълдаги маккорлик, танбаллик, эзмалик иллати ҳақида Бобур Мирзо ҳам ёзган: "Ўзини оқила тутар эрди, вале беақл ва пургуй (эзма)эрди..."⁵

Яна бир ҳақиқат билан ҳисоблашиш лозимки, Хадичабегим ҳам ўз навбатида Навоийга севги майли билан қараган. Акс ҳолда буюк сўз даҳосининг бекаслигидан ташвишга тушмасди. Буни навоийшунос Шуҳрат Сирожиддиновнинг мулоҳазалари ҳам қувватлайди.⁶ Боз устига Навоийнинг эрлик қувватига шубҳа билан қараган биринчи гумондор ҳам Хадичабегим бўлган. Бу билан шаккок малика ўз ҳусну латофатини рўкач қилиб (унинг ошиқлари кўп бўлган, улар Хадичани малика бўлгани учун "одоб сақлаш"га мажбур бўлишган—А.П.), Навоийни ўз суҳбатига таклиф этмаганидан шикоят қилаётгани сезилиб турибди. Бойқаронинг жами 25 (14 ўғил, 11 қиз) фарзанди бўлган.⁷ Табиийки, улар бир хотин ё бир канизакдан эмас. Аммо, Хадичабегимнинг бошқа киши, дейлик, бошқа аъёнлар билан алоқаси бўлгани ҳақида тарихда бирор бир ишора йўқ. Афтидан малика Бойқарога жуда садоқатли бўлган. Зайниддин Восифий "Бадоеъ ул—вақоеъ" асарида Ҳусайн Бойқаро канизаклари орасида бир Давлатбахт деган нозанин бўлиб, Навоийнинг "кўнгил қуши онинг ишқи ҳавосида парвоз этар эрди", деган маълумотни берадики, бундан Навоийнинг "чобуксувори" уша канизак бўлиши мумкин, деган навбатдаги тахмин туғилади. Шунингдек, Бойқаро ва Хадичабегимнинг Навоийнинг эрлик қувватини синаш учун тузган тадбирлари ва унинг амалиёти ҳам "Бадоеъ ул—вақоеъ"да чунонам гузал эпизодик саҳнада тасвирланадики, бу ўринда уша тарихий бадий

манзаранинг Муҳаммад Ризо Отаҳий (XIX аср) қаламидаги таржимасини ҳукмингизга ҳавола этамиз: «Ҳожа Маҳмуд Тойбодий дер эдиким, бир кун Султон Ҳусайн Мирзо Амир Алишернинг поқдомонлиқ ва порсоликин таъриф ва тавсиф қилиб, бу ерга еткурмиш эрдиким, Ҳазрат Мир то адамдин вужудга келгандин буён исмати тўнининг этаги шаҳват лавойи била олуца ва футути яқосининг тугмаси ҳавою — ҳавас илги била фарсуда бўлмамишдур. Билқиси замон, зубайдаи даврон Хадичабегимга бу сўз бовар тушмай деди: "Агар мундоқ эрса, Ҳазрат Мир ҳездур ва рижлати (эрлик қуввати — А.П.) йўқдур" ва они имтиҳон қилмоқ тилади. Хадичабегимнинг Давлатбахт отлиғ бир канизаги бор эрдиким, пари пайкар ва малак манзар ва нозпарвар, ишвагарлиқда жимодға жон бериб, ўлукни ҳаракатга киргизур эрди.

Султон Ҳусайн Мирзо, Хадичабегим ва Мир Алишернинг орасидоғи пинҳон сўзларға ондин ўзга киши маҳрам эрмас эрди ва ҳамиша Мир Алишернинг кўнгли қуши онинг ишқи ҳавосида парвоз этар эрди. Хадичабегим Ҳазрат Мирни имтиҳон этмак учун анга неча мақдамалар (уйинлар — А.П.) ва ҳийлалар ўргатиб, они Мирнинг уйига юборди. Ва ул номозшом вақтидан сўнг Мирнинг уйига борди ва ул вақт ҳамишаги вақт эрмас эрди, ҳайрон бўлди. Алқисса, канизак узоқ вақт ҳикоят бошлаб, кўб вақт ўлтурди ва сўз қизигон ҳолда деди: "Оҳ, нечук этарманким, вақт кеч бўлубдур". Мир деди: "Ҳеч бок (хавф, қўрқув — А.П.) йўқдур кеча шу ерда бўлғил". Ва онинг муддаоси ҳам бу эрди. Мир ўз уйининг жаворида (қўшни хона, даҳлиз — А.П.) онинг учун бир уй тайин этти. Ул ҳам шул уйга борди ва кечадин бир пас ўтгандин сўнг келиб, яна Мирнинг уйига кирди. Мир они кўриб фаросат ила билдиким, муддаоси недур, Аммо тоғофул (сабр —

А.П.) қилди. Ул канизак ширинзабонлиғ била деди: "Эй маҳзум! (покиза зот — А.П.). Ман андоқ тасаввур қиламанким, баданимнинг ҳар бир мўйи бир занжирдек бўлиб, мани чекиб (тортиб — А.П.) бу жониб (томон — А.П.)га келтурди. Магар бу кашшиш (журъат — А.П.) га сабаб удурким, бу камина канизакка иноят назарин солғайсиз". Мир деди: "Мундоқ тамаъ ва таклифлар бекордур. Маълум бўлдимки, на иш учун бу ерга келмишсиз. Сизнинг била бир жамоанинг аросига бир мушкул масала тушубдур ва онинг мақоламаси (натижаси — А.П.) узоққа чекубдур. Иншоолоҳ, ул мушкул кашфи анқариб (ҳозир — А.П.) зоҳир булур". Бу сўзни айтиб, канизакнинг қўлин тутиб, ўзининг тизи устига қўйди ва ... бу онинг мушқули қулфин очарға калид эрди, онинг илкига берди ва деди: "Яқин билингким, бу мусаққаб била мақсуд дурин тешса бўлур ва бу калид била мурод дуржининг қулфин очиб, ком гавҳарин топса бўлур. Сизга маълум бўлсинким, бизда кадхудолик олати бордур ва кадхудолик қиладурбиз. Аммо бурун ҳам қилмамишбиз ва ҳоло ҳам қилмасбиз ва сўнгра ҳам..."

*Тарки лаззатҳои шаҳвони сахост,
Ҳар ки дар шаҳват фуру шуд бар нахост.
Халқ пиндоранг ишрат мекунанг,
Бар хаёли пур худ пар мекунанг.*

Мазмуни: Шаҳвоний ҳисни тарк этмоқ саҳоват белгиси. Шаҳватга берилган киши, фойда кўрмайди. Халқ ишрат қилиш ниятида юради. Ўзининг шу хаёлида пар тўқади... Ва чун ҳикоят Султон била Хадичабегимнинг самъи (қулоғига — А.П.)га етди ва (Алишерга) эътиқодларининг бири юз, балки минг

бўлди»...⁸ Куринадики, Навоийга муҳаббат қўйган нозанинларнинг бири, эҳтимол, биринчиси Хадичабегим бўлган. Унинг қизлик даврида Навоий шуҳратидан хабардорлиги, эҳтимол. Аммо, Бойқаро саройига келгач Навоийга ишқ майли билан қараган бўлиши мумкин... Шунингдек, маликанинг хос канизаги Давлатбахт ҳам Навоийнинг эрлик эҳтиромидан бутун умр умидвор бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас. Навоийнинг бу эҳтиромга ижобий муносабатда бўлмагани эса нафси амморани енгиш самараси сифатида қаралмоғи лозим.

Хондамирнинг Давлатбахт ҳақида гапира туриб, "Мир Алишернинг кунгил қуши онинг ишқи ҳавосида парвоз этар эрди..." деган маълумотдан Навоий ёшлигида айнан шу қизга муҳаббат қўйган бўлиши мумкин, деган яна бир тахмин келиб чиқади. Ҳар ҳолда ошиқ шоирнинг:

*Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишини суҳбатин кунгилум писанд этмас.*

деган мисраларида тарихий ҳақиқат пинҳон кўринади. Бу мавзу, фикри ожизимча, биздан кейинги Навоий муҳибларини ҳам турли изланишларга даъват этади.

«ЧОРАМ АСБОБИН ТУЗУНГ...»

Алишер Навоийнинг ғоявий — бадий оламини бутун салобати, ҳақиқий ва рамзий — мажозий сифатлар талқини, фалсафий — поэтик мушоҳада ҳикмати, шунингдек, «коса ва нимкоса»лар латофатини барча нозик жиҳатлари билан илғаш ва тадқиқ этиш жуда мушкул. Улуғ сўз даҳоси кашф этган

бадиият хазиначидан баҳраманглик завқи, лаззати ҳаммага ҳам бир хил насиб этавермайди. Гоҳида шоир тасвиридаги беқиёс ифода назокати, турфа туйғулар, чуқур инсоний дард, ситам ёхуд ишқий кечинмалар изтироби зукко ғазалхон шуурида онг илғамас ҳиссиётлар, ҳаяжонлар, онги ва таффақурида эса кутилмаган фикр — таассуротлар пайдо қилади. Ногаҳонда мияда чарх урган ҳақиқат ҳайратлари сизни улуг даҳо қаршисида нақадар ожиз ва нотавон кимса эканлигини пинҳон суратда англади. Қатор манбалар, афсона ва ривоятлар қатига назар ташлайсиз. Куръон ва Ҳадис тафсири, Навоийнинг ижодий лабораториясида мавжуд манбаларнинг туб илдизи, асосий ғояси, ирфон ҳақиқатлари, турли хил луғатлар қувватидан илҳом ва завқ оласиз. Сўзнинг маъно қирраларини турли мушоҳада тарозисида тортасиз. Навоийни шундай сўзлатган ва бўзлатган ун бешинчи аср тарихий — адабий муҳит дунёсига ҳаёлан сайр қиласиз. Барибир улуг шоир изтиробларини, уларни шакллантирган хунрезлик ва мунофиқлик суратларини илғаш, теран тушуниш, таҳлилдан ўтказиш анча мураккаб. Шоир ғазалари мутолааси ҳозирги ўқувчини анча толиқтириб қўяди. Шу тариқа у таффақурида эврилиш, покланиш ҳосил қилаётганини сеза бошлайди. Муҳими бир мутолаа билан чегараланмаслик керак. Ўқиганда, албатта, луғат ва қўшимча изоҳларга суяниш лозим. Энг муҳими

қайта ўқиш ўқувчи тафаккурини борган сари теранлаштиради. Муайян бир ғазалнинг рамзий – мажозий образларини ўрганишнинг ўзи, қисман, Навоийнинг ижод боғидан шарбат татигандек гап:

*Ошиқ ўлдум, панд берманг—чорам асбобин тузунг,
Ишқ зор этганга зулм этманг—тараҳхум кўргузунг.*

Эътибор ва эътирофга молик бу ғазални сиз сеvimли хонандангиз Шерали Жўраев ижросида эшитиб бир неча бор завқ, беҳисоб лаззат туйгансиз. Агар сиз дилтортар қўшиқнинг бирламчи асоси – ғазал моҳиятидан ҳам қисман булсада хабардор булсангиз, ишонаверинг, ўша завқ, ўша ҳаяжон, ўша эҳтирос икки марта ортади. Мумтоз ғазал навосидан сармаст бўлиб, аввал ижрочига, сўнг созандаларга, ундан кейин эса ушбу лаззат ва завқни таъминлаган биринчи омил яратувчиси улуғ Навоий шаънига чексиз дуолар ўқийсиз.

Шоирнинг ишқ йўлига киргани тушунарли. Энди уни бу йўлдан панд бериш орқали қайтариб бўлмайди. Яхшиси, унинг «чора асбоб»ини тузмоқ керак. Шоир бу илтижо билан ишқ сарсонларига мурожаат қилмоқда. Чинакам ошиқ, ҳақ васлига етишиш учун турли йўллар – воситалар излайди. «Асбоб» деганда улуғ шоир ана шу йўриқ воситаларини назарда тутган. Ишқ аҳли эса зулм кўрсатишдан бошқага ярамайди:

Ишқ зор этганга зулм этманг, тараҳҳум кўргузунг.

Энди ғазалнинг давомини ўқиймиз:

*Эйки, дерсиз ишқ аро сабринг уйин обод қил,
Мундоқ этгунча ҳаётим қасри бунёдин тузунг.*

*Сарвинозимким борур кўз боғидин, қилмон қабул,
Гар анинг ўрнида тубо, нахлини ўлтургузинг.*

Ошиқнинг дарди, ситами, нола — фарёди оғушидан сизиб чиққан мазкур илтижо ва афсус — надомат нидоси унинг маъшуқа васлига эришиши учун ҳар қандай зулм ва шафқатсизликка бардош беришини аниқ билдириб туради. Ишқ аҳли Навоийнинг лирик қаҳрамони қисматидаги зулм оғриқларини бошидан кечирган. Аммо, Навоий тақдири ишқ аҳлининг у мурожаат қилган вакиллариникидан тубдан фарқланади. Шунинг учун шоирнинг лирик қаҳрамони «сабр уйин обод қилиш» истагидан анча йироқ. Унга «сабр эт» дегандан кўра, жонини олаверинг. Бунга ўзи иқроп бўляпти: *Мундоқ этгунча ҳаётим қасри бунёдин бузунг*. Кейинги байтда ошиқ маъшуқасини сарв қоматига менгзаш йўли билан уни жаннат дарахтидан ҳам устун қўймоқда. Негаки, сарв ўз қадди қомати билан маъшуқага яқин, бинобарин, чинакам ошиқ учун у жаннат дарахтидан ҳам афзал:

*Онсизин, эй дўстлар, не захру не оби ҳаёт,
Ким мусовидур менга гар ўлтурунг, гар тургузунг.*

*Гар ажал турғузмади жисмимни ул ой кўйида,
Дўстлар, наъшимни боре онда бир дам турғузунг.*

Ошиқнинг мажруҳ қалбида ишқ шу қадар баланд туғён урадики, у маъшуқа васлидан маҳрум қилинса, тирикликнинг аччиқ ёки чучук томонлари билан ҳисоблашмайди. Яъни, у маъшуқа билан бирга эмас экан, унинг учун фонийлик ва боқийлик ўртасида тафовут йўқ. Шу боис лирик мен "бешафқат ажал умримга зомин бўлса, наъшим (тобут – А.П.)ни маъшуқа ҳузурига бирдан қўйинг, зора ошиқ қалбим фақат уни деб ҳаракатдан тўхтаганини билсин, дея васият битади. Ишқда сидқи содиқлик висол онларига кафолат белгисидир. Навоий сидқи содиқликда шарқ ошиқларига (демак шоирларига ҳам – А.П.) юксак ибрат намунасини кўрсатган. Юқоридаги байтлар шу даъво исботи учун ёзилган.

*Дурд келтурдунг дебон ёзғурмангиз, эй аҳли ишқ,
Бок йўқ, зуҳдим ридоси кўнжига солиб сизунг.*

Дурд – мумтоз адабиётда майнинг қуйқасини ифодалайди. Ишқ аҳли илоҳий май лаззатидан ҳамиша баҳрамандлик эвазига ўзларини голиб ва эркин ҳис қиладилар. Шоир яна ҳаммаслақларига мурожаат қилиб, ўзини май қолдиғини келтирганликда айбламасликларини сўраяпти. Байтнинг иккинчи мисрасида эса ушбу "қуйқа

икки номақбул бўлса, уни зуҳдим ридоси (тақво суви (дарёси) — муболага бор — А.П.) кунжи (бир чеккаси)га солиб сузинг", дея ўз айбига иқрорлик ҳиссини ифодалаган. Мақтаъ:

*Чун Навоий кўнглини қилди гириҳ бир тори зулф,
Дўстлар, сарриштайи уммидни андин узунг.*

Навоий бу ўринда дўстларга сўнгги бор мурожаат қилиб, ўзининг ошиқ кўнглида ёр зулфи билан боғлиқ бир тугун мавжудлигини, ана шу тугундан «умид ипини узинг» — дейиш билан барча орзу — истакларининг амалий интиҳосига умид боғлайди.

Навоий қаламида ошиқ жисми, сурати андай ҳорғин, андай вазмин, руҳий дунёси ҳам ишқ изтиробларидан толиққан афтодаҳол кайфият белгиси сифатида таассурот пайдо қилади. Аммо, ўзини буткул ожиз ҳисобламайди. Уни ишқий саргузаштлар шу ҳолатга туширган. У бу йўлда яна қанча азоб, машаққат синовлари бўлмасин, бир сония бўлсада олдинга, висол гўшасига интилаверади. Ғазал соф мажозий характери билан барча ошиқларга ибрат намунаси бўла олади.

Ғазалнинг ҳар бир байти, мисраси, образ ва тимсоллар дунёси унга ошуфта ҳар қандай ғазалхонни, айниқса, мумтоз адабиёт шинавандасини ром қилиш хусусиятига эга. Унда барча сўз ёхуд образ поэтик қамров тақомили билан ўқувчини беҳад кенгликларга, юксакликларга чиқариб қўяди. Афсуски, улуғ даҳо

фикру даъвосини барча мураккабликлари билан илғаш, идрок этиш, айниқса, таҳлил қилишга мунаққиднинг илмий – назарий қуввати шоир салоҳияти олдида кўп ҳолларда ожиз қолади. Бошқача айтганда, Навоий ошуфтаси унинг «косаси»ни кўриб, ҳайратга тушади, «ним коса»ни эса тасаввурига сиғдиrolмайди. Навоийнинг юксак жаҳоний мавқега кўтарган омиллардан бири, эҳтимол, биринчиси ҳам шунда бўлса керак.

Мазкур ғазалнинг бош мавзуси анъанавий ишқ ва ошиқлик сифатларини улуғлашдан иборат. Навоий кўп ғазалларида бўлгани каби бунда ҳам ўзини – ошиқни ғариблаштириш, қашшоқлаштириш воситасида маъшуқни – ишқи илоҳийни улуғлайди. Устоз Иброҳим Ҳаққул айтмоқчи: «Замин ўз ўқи атрофида айланганидек, Навоий шеърояти ҳам ишқ теграсида тинимсиз айланади...».⁹ Айланадигина эмас, шу асосда ошиқ қалбидаги чанг – ғуборларни тозалайди ҳам. Унинг ишқи илоҳийга интилиш хусусиятларини тарбиялайди, такомиллаштиради. Юқоридаги ғазалнинг мўъжаз таҳлили ушбу фикр исботи учун кичик бир далил бўла олади.

ИЗОҲЛАР

1. А.Абдугафуров. Буюк бешлик сабоқлари. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 йил, 49-бет.

2. Навоийшунослар Шоҳ Ғозийни Ҳусайн Бойқарога нисбат берадилар. Улар айтадиларки, Шоҳ Ғозий образида шоир кўпинча Ҳусайн Бойқарони тасаввур этади, шу боис кўп ҳолларда бу сиймо шоир томонидан улугланади. Бўлса бордир. Профессор А.Абдугафуров фикрича "ҳамиша ҳам ундай эмас, негаки Бойқаро тахтга ўтирган 1469 йилларгача ҳам Навоий бу образни тилга олади". Шу маънода бу сиймо баъзида шоир идеалидаги одил подшоҳни ифодалайди—А.П.

3. Навоий уйланмаган бўлса—да, ёлғиз бўлмаган. Унинг хонадони ўз яқинлари, қариндошлари, ҳатто, ўғай фарзандлари билан доимо гавжум бўлган. Бу ҳақда муфассал маълумот учун қаранг: Поён Равшанов. Навоий авлодлари. «Тарих бадиияти» номли китобда. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 48—67— бетлар. Яна қаранг: Аҳмад Абдуллаев. Навоий фарзандлари. Тафаккур журнали, 2005 йил 1—сон.

4. Билмам не жарима била Султон Абусайид мирзо Алишерни Ҳиротдин ихрож қилди... "Бобурнома". Тошкент. Юлдузча нашриёти, 1990 йил, 153-бет.

5. Бобурнома. 152-бет.

6. Ш.Сирожиддинов. "Навоий кимни севган?". Ёшлик журнали, 1991 йил, 5-сон, 33—36 бетлар.

7. Бобур Мирзо айтадики, 14 ўғилдан учтаси "валадуззино" эмас эди. Яъни, Бойқаронинг никоҳдаги шаръий хотинларидан уч ўғли бўлган. Қолган 11 таси никоҳсиз хотинлари ва канизакларидан туғилган. Шунингдек, тарихчи унинг фарзанд кўрмаган хотинлари, букр ўғли ва кўр ўғли бўлгани ҳақида ҳам маълумот қолдирган. «Бобурнома». Юлдузча нашриёти, 1990 йил, 153-бет.

8. Оғаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. Танланган асарлар. Тошкент. А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1999 йил, 313—314— бетлар.

9. И.Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт—матбаа бирлашмаси, 1991 йил. 86-бет.

ҚАЙДЛАР УЧУН

МУНДАРИЖА

Жунун завқи ила ёзганим	3
Жажжи ҳайратлар	4
Ато рози эрса	23
Навоийни севган нозанин	30
"Чорам асбобин тузунг..."	38
Изоҳлар	45

НАВОЙНИ СЕВГАН НОЗАНИН

Илмий–адабий нашр

Муҳаррир: Маъмура Содиқова.

Мусаҳҳиҳ: Гулшан Эркаева.

Техник муҳаррир: Даврон Арифжонов.

*Муқовада Чингиз Аҳмаров асаридан
фойдаланилди.*

Теришга берилди: 05.05.07. Босишга рухсат этилди:
03.07.07. Нашриёт рақами М–669. Қоғоз бичими: 84x108

^{1/32} Босмахонага топширилди: 14.07.07.

Офсет босма. Нашриёт ҳисоб табағи: 2,6.

Шартли босма табағи 2,5. Адади 5000 нусхада.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9–уй.

Дизайн ва оригинал макет «Мактубот пресс»

МЧЖда тайёрланди ва чоп этилди. Тошкент, Қатортол тор кўчаси, 6"а" – уй

Мен мангу сукунат бағридан отилиб
тиккан эзулик дарахтинини кичик бир
повдасман. Умид улким, тизинисиз хаёл ва
орзу шалватинини нияти буким,
ёзианларимни ўқиган ҳар қандай китобхон
меҳр нури, мусаффо ҳаво ва ҳақиқат
ташмасидан баҳраманд ана шу повда
яфроқларига бефарқ бўлмаса....

ISBN 978-9943-09-308-9

9 789943 093089